

Ciągłość i zmiana w łódzkich enklawach biedy

Wielisława Warzywoda-Kruszyńska
Bogdan Jankowski

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

**Ciągłość
i zmiana
w łódzkich
enklawach
biedy**

40 LAT
WYDAWNICTWA
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

**Wielisława Warzywoda-Kruszyńska
Bogdan Jankowski**

**Ciągłość
i zmiana
w łódzkich
enklawach
biedy**

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

ŁÓDŹ 2013

Wielisława Warzywoda-Kruszyńska – Katedra Socjologii Stosowanej i Pracy Socjalnej
Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny, Uniwersytet Łódzki
90-214 Łódź, ul. Rewolucji 1905 r. nr 41/43

Bogdan Jankowski – pracownik Urzędu Marszałkowskiego, 90-051 Łódź, al. J. Piłsudskiego 8

RECENZENT

Krzysztof Czekał

KOREKTA

Ewa Siwińska

SKŁAD I ŁAMANIE

Elżbieta Potapiuk

OKŁADKĘ PROJEKTOWAŁA

Barbara Grzejszczak

Zdjęcie wykorzystane na okładce autorstwa Bogdana Jankowskiego

© Copyright by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2013

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.06324.14.1.K

ISBN (wersja drukowana) 978-83-7525-959-9
ISBN (ebook) 978-83-7969-173-9

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63, faks (42) 665 58 62

Spis treści

Wstęp	7
Definicje i sposoby wyznaczania enklaw	10
Koncepcje dotyczące powstania i trwania miejsc skoncentrowanej i utrwalonej biedy	14
Spółeczno-gospodarcza historia Łodzi jako kontekst powstania w końcu XX w. i trwania enklaw biedy	20
Powstawanie enklaw biedy w Łodzi	27
Przemiany w Polsce i w Łodzi na początku XXI wieku	35
Miejsca koncentracji ludności biednej w Łodzi i ich mieszkańcy w pierwszej dekadzie XXI wieku	39
Archipeląg łódzkiej biedy	40
Rozmieszczenie ludności biednej (żyjącej w gospodarstwach wspieranych przez pomoc społeczną) w roku 2008	40
Życie w enklawach biedy w roku 2008	51
Enklawy biedy jako układ społeczny	55
Świadomość społeczna	55
Za komuny było lepiej	56
Nie wierzę politykom	59
Nie chodzę do kościoła, ale wierzę	62
Prywaciarze i złodzieje, czyli świat zewnętrzny	64
Sprywatyzowana świadomość	65
Organizacja społeczna	67
Hierarchia społeczna	68
Praca	72
Instytucje społeczne	78
Oswajanie przestrzeni	78
Na kogo mogę liczyć?	81
Sąsiedztwa, czyli każdy sobie	86

Mieszkańcy enklaw a przestrzeń zamieszkania – typologia	
mieszkańców enklaw	89
Ci, którzy pamiętają.....	89
Rozbitkowie.....	92
Urodzeni w enklawach	98
„Menele”, „łaziory”, „lumpy”, „łachy”, „element”, czyli tzw. patologia.....	103
Zakończenie	109
Bibliografia	117
Wykaz ilustracji	125
Wykaz map	126
Wykaz tabel	127
Aneks	128

Wstęp

Książka, którą oddajemy do rąk Czytelników, stanowi swoiste podsumowanie wieloletnich badań, prowadzonych przez łódzkich socjologów, nad procesami przekształceń struktury społecznej dużego miasta przemysłowego (Łodzi) w okresie radykalnej zmiany systemu społeczno-ekonomicznego na przełomie wieku XX i XXI.

Zainteresowanie socjologów łódzkich strukturą tego, pod pewnymi względami unikatowego, miasta sięga roku 1965, kiedy pod kierownictwem prof. dr. hab. Włodzimierza Wesołowskiego przeprowadzone zostały pierwsze tzw. łódzkie badania nad strukturą społeczną, które następnie powtarzane były w odstępach pięcioletnich aż do roku 1985 (Wesołowski, red., 1970; Słomczyński, Wesołowski, red., 1972; Warzywoda-Kruszyńska, 1974; Janicka, 1976; Słomczyński, Janicka, Wesołowski, 1994).

Badania, do których wyników odwołujemy się w tej książce¹, skoncentrowane były nie na całej strukturze społecznej miasta, lecz w jej najniższych segmentach, które konstituowały się w rezultacie strukturalnych przekształceń łódzkiej klasy robotniczej po przełomie 1989 r. Przedmiotem zainteresowania był przede wszystkim proces tworzenia się i fenomen trwania względnie izolowanych przestrzennie i społecznie obszarów, określonych jako „enklawy biedy” (Warzywoda-Kruszyńska, red., 1998), zamieszkiwanych w dużym nasileniu przez ludność wyrzuconą na margines życia społecznego w rezultacie procesu dziejowego. Poczynając od roku 1993 śledziliśmy proces stawania się „enklaw biedy” i ich transformację w, jak określa to Loïc Wacquant, sąsiedztwa wykluczenia (*neighbourhoods of relegation*).

Proces tworzenia się izolowanych przestrzennie i społecznie obszarów biedy na terenie europejskich miast jest zauważalny w ostatnich dziesięcioleciach w większości krajów, lecz formy i rozmiary zjawiska ulegają zróżnicowaniu w zależności od kontekstu społeczno-gospodarczo-kulturowego. Ten kontekst sprawia, że miasta amerykańskie różnią się od miast europejskich (Kazepov, 2005), a wśród tych ostatnich – miasta w poszczególnych krajach podlegają zróżnicowanym zmianom strukturalnym i ludnościowym. Jednak,

¹ Przede wszystkim następujące projekty badawcze: projekt badawczy KBN „Biedota miejska. Nowa warstwa w strukturze społecznej”, zrealizowany w latach 1993–1996, „Formy ubóstwa i zagrożeń społecznych oraz ich rozmieszczenie na terenie Łodzi”, zrealizowany w latach 1996–1999, oraz projekt „WZLOT – Wzmocnić szanse i osłabić transmisję biedy wśród mieszkańców miast województwa łódzkiego” zrealizowany w latach 2008–2010 w oparciu o grant z PO KL.

w literaturze odnoszącej się do segregacji przestrzennej i społecznej nieliczne są informacje o badaniach w miastach ulokowanych po wojnie na wschód od „żelaznej kurtyny”. Niemal wyłącznie dotyczą one stolic (Rebernik, 2004; Ourendnicek, Telemova, 2009; Bertaud, 2004) i rzadko stanowią przedmiot zainteresowania socjologów. Geografowie, autorzy tych opracowań, koncentrują się przede wszystkim na ustalaniu różnic i podobieństw między dużymi miastami w zachodniej i wschodniej Europie, gdy chodzi o funkcjonalne wykorzystanie przestrzeni i rozlokowanie różnych kategorii ludności. Główne poszukiwania badawcze dotyczą ustalenia, czy w okresie jakościowych przemian społeczno-gospodarczych z przełomu XX i XXI w. nastąpiła transformacja „socjalistycznego” miasta w miasto „kapitalistyczne”. Podstawę porównań stanowią odwołania do modelu idealnego „miasta socjalistycznego”, którego cechy wynikały przede wszystkim z ideologicznego założenia społecznej równości oraz wyższości tożsamości kolektywnej nad indywidualną. Miasto, w tym modelu, stanowiło przestrzeń i zbiorowość, gdzie realizacja tych celów miała być zapewniona poprzez planowanie miejskie. Zniesienie własności prywatnej (gruntu i kamienic), likwidacja klas uprzywilejowanych i wprowadzenie zasady równości miały umożliwić prowadzenie antydyskryminacyjnej i zapobiegającej segregacji społecznej polityki mieszkaniowej (Demko, Regulska, 1987, cyt. za Smith, 1994: 191). Istotą polityki miejskiej było więc odejście od traktowania mieszkania jako towar i wynikający stąd brak oficjalnego rynku mieszkaniowego. Zarówno uzyskanie mieszkania, jak i jego standard nie były jednoznacznie determinowane klasowo. Zatem, stwierdzenie, czy uchylenie tych zasad upodabnia miasta (stolice) ulokowane przez ponad 40 lat w bloku wschodnim do tych należących zawsze do „wolnego świata”, stanowi przedmiot dociekań.

Bardzo nieliczne natomiast są opracowania, w których badaniem objęte zostały inne, niż stolice, duże miasta w Europie Centralnej i Wschodniej (Kotus, 2006: 364–381; Szczepański, Ślęzak-Tazbir, 2008: 297–307; Marcińczak, Sagan, 2011: 1789). Z satysfakcją odnotowujemy wśród nich artykuł odnoszący się do Łodzi (Marcińczak, Sagan, 2011).

Koncentrując się w niniejszej książce na procesie stawania się i trwania miejskich „enklaw biedy” na przełomie wieku XX i XXI w Łodzi, odzwierciedlonym w losach ich najuboższych mieszkańców, podejmujemy próbę odpowiedzi na kilka pytań:

1. Czy miejsca określone pod koniec XX w. jako łódzkie enklawy biedy pozostały nadal obszarami zamieszkiwanym przez ludność ubogą w pierwszym dziesięcioleciu XXI w.?

2. Jakie są mechanizmy prowadzące do ewentualnego utrwalenia się tam biedy?

3. Jaka jest aktualnie charakterystyka mieszkańców enklaw?

4. Czy uzasadnione jest oczekiwanie, że śródmiejskie enklawy biedy przestaną istnieć w dającej się przewidzieć przyszłości?

Książkę tę rozpoczynamy od przedstawienia problemów definicyjnych odnoszących się do podstawowego terminu „enklawa biedy”, sytuując go w szerszym kontekście rozważań o wyodrębnionych przestrzeniach miejskich. Przedstawiamy następnie teorie wyjaśniające przyczyny powstawania i trwania skupisk ludności biednej w przestrzeni miast. W kolejnym fragmencie zarysowujemy kontekst historyczno-społeczno-kulturowy Łodzi, uznając, że ma on istotne znaczenie dla powstania enklaw biedy na jej terytorium.

Następnie opisujemy społeczne mechanizmy tworzenia (się) łódzkich enklaw biedy i ich rozmieszczenie w końcowych latach XX w. Wreszcie rozpatrujemy aktualnie istniejący świat „enklaw biedy” jako układ społeczny, którego elementy tworzą: świadomość społeczna, instytucje społeczne, hierarchia społeczna i organizacja społeczna (Sztompka, 2005) oraz stosunek mieszkańców enklaw do miejsca zamieszkania. W zakończeniu wskazujemy na konieczność nowego podejścia do zarządzania problemami społecznymi w mieście i wskazujemy na powstanie inicjatyw obywatelskich służących zwiększaniu integracji społecznej w Łodzi, jako zwiastun zachodzących zmian.

Musimy w tym miejscu zaznaczyć, że nasze badania mają charakter jakościowy; stanowią swego rodzaju studium przypadku. Ich wyniki nie mogą być uogólniane ani na całą zbiorowość ludzi żyjących w biedzie, ani nawet na wszystkich mieszkańców obszarów określonych jako „enklawy biedy”.

Sądzymy, że książka ta może być przydatna pracownikom służb społecznych: pracownikom socjalnym, kuratorom sądowym, pedagogom szkolnym, księżom, nauczycielom, pielęgniarkom środowiskowym i innym, którzy pracują na terenach zdegradowanych społecznie w naszym mieście. Mamy nadzieję, że zainteresuje ona także lokalnych polityków i urzędników, pozwalając na dostrzeżenie związku między podejmowanymi przez nich decyzjami a losami ludzi ulokowanych na dole struktury społecznej. Bylibyśmy bardzo zadowoleni, gdyby sięgnęli po nią mieszkańcy naszego miasta.

Definicje i sposoby wyznaczania enklaw

„Żydzi powinni wszyscy razem mieszkać w czworoboku domów, jaki jest w getcie w pobliżu San Gerolamo; i żeby w nocy nie chodzili dookoła, od strony Starego Getta, gdzie jest mały mosteczek, oraz z przeciwległej strony zbudowane będą dwie bramy, czyli po jednej dla każdego z tych miejsc, które to bramy mają otwierać rano z uderzeniem Marangony, a zamykać wieczorem o godzinie 24 czterej strażnicy chrześcijańscy w tym celu wyznaczeni i wynagradzani przez Żydów według płacy, jaką nasze Kolegium uzna za odpowiednią” (Calimani, 2002: 59).

To rozporządzenie władz Wenecji, dotyczące mniejszości żydowskiej przebywającej w mieście od XI w. i ograniczające możliwość przebywania na terenie wyspy *Ghetto Nuovo*, na zawsze związało problem separacji przestrzennej ze słowem „getto”, które do dzisiaj pozostało synonimem segregacji². Siedemnastowieczna Wenecja regulowała podobnie możliwość osiedlania się ludności niemieckiej i tureckiej na terenie miasta (Briggs, Popkin, Goering, 2010: 28), a ten sposób zarządzania przestrzenią odpowiadał nie tylko ówczesnym metodom sprawowania władzy politycznej, ale również zapewniał pożądaną odrębność kulturową i religijną poszczególnych grup społecznych³.

Współcześnie, próba zdefiniowania zjawiska nazywanego w Łodzi „enklawami biedy” napotyka na trudności semantyczne. Dotyczy to zarówno samego terminu „enklawa”, jak i określenia „enklawa biedy”, którym różni autorzy nadają odmienne, chociaż często bliskie, znaczenia. Sytuację dodatkowo komplikuje fakt, że skupiska ludności biednej w różnych częściach świata są różnie określane, np. jako getta, fawele, slumsy, banlieue itd.

„Enklawa”, słowo pochodzące od francuskiego *enclaver* (wbić klinem) lub późnołacińskiego *clavus* (klin, gwóźdź), oznacza „teren otoczony obszarem o innym charakterze” (*Słownik wyrazów obcych*, 2002: 298). Termin ten najczęściej wiązany był z oderwanymi od macierzystego terytorium lub wydzielonymi obszarami państw (San Marino) lub terenami przyrodniczymi

² Przyjmuje się, że słowo „getto” pochodzi od włoskiego słowa „gettare” (wylewać) i jest związane z odlewnią znajdującą się na wyspie *Ghetto Nuovo* przy północno-zachodniej granicy Wenecji (Calimani 2002; Haynes 2008). Na inne pochodzenie słowa „getto” wskazują za N. Davisem, Marika Pirveli i Zbigniew Rykiel, którzy wiążą je z *Borghetto*, chrześcijańskim miasteczkiem założonym na południowym brzegu Złotego Rogu po zdobyciu Konstantynopola w 1204 r.

³ Pod koniec XVI w. żydowscy rabini, w obawie przed asymilacją i wzrastającą liczbą mieszanych małżeństw, zabronili kobietom żydowskim tańczenia z chrześcijanami (Haynes, 2008: 348).

o odmiennej charakterystyce. W XX w. pojawił się termin „eksklawa” dla wyróżnienia obszaru znajdującego się na terenie innego państwa.

W Stanach Zjednoczonych termin „enklawa” został zaadoptowany do określania zjawisk możliwych do wydzielenia w przestrzeni społecznej miasta i znalazł zastosowanie dla opisu takich „małych światów”, jak *Little Italy*, *Little Havana* czy *Chinatown*, które miały cechy etnicznie jednorodnych i ekonomicznie autonomicznych społeczności (Wilson, Martin, 1982). Później rozszerzono zakres znaczeniowy terminu także na mniejszości wyróżnione na podstawie stylu życia, statusu majątkowego lub kombinacji różnych cech, wskazując na istnienie w nich różnorodnych nieekonomicznych i nieetnicznych powiązań (Abrahamson, 1996: 1–2) oraz dobrowolność segregacji (Varady, 2005, vii).

Fot. 1. 2012 r. – *Little Italy* w Nowym Jorku

W literaturze amerykańskiej stosuje się rozróżnienie miejskich skupisk ludności na getta i enklawy, uznając za podstawowe kryterium dobrowolność⁴ skupiania się ludności o określonej charakterystyce społecznej. Peter Marcuse definiuje „getto”, jako „obszar przestrzennej koncentracji dokonanej przez społeczność dominującą w celu oddzielenia i ograniczenia specyficznych grup

⁴ Kryterium dobrowolności poddawane jest krytyce, ze względu na trudność jednoznacznego rozstrzygnięcia czy miejsce zamieszkania jest wynikiem braku innych możliwości czy rzeczywistego wyboru.

Miejsca koncentracji ludności biednej w Łodzi i ich mieszkańcy w pierwszej dekadzie XXI wieku

Poniżej prezentujemy wyniki badania zrealizowanego w latach 2008–2010 pt. *Łódzkie enklawy biedy po 10-ciu latach* w ramach projektu WZLOT – *Wzmocnić szanse i osłabić transmisję biedy wśród mieszkańców miast województwa łódzkiego*.

Celem tego badania było ustalenie miejsc koncentracji ludności biednej na terenie Łodzi w roku 2008 oraz uzyskanie wiedzy o przebiegu życia członków rodzin żyjących w roku 1998 na terenie ówczesnych enklaw biedy i uczestniczących w projekcie *Formy ubóstwa i zagrożeń społecznych oraz ich rozmieszczenie na terenie Łodzi*. Referowane badania stanowią, jak się zdaje, pierwszą próbę w socjologii polskiej przeprowadzenia badania panelowego wśród ludności znajdującej się na najniższych szczeblach hierarchii społecznej. Ich pionierski charakter wyraża się także w tym, że badania biograficzne przeprowadzone zostały wśród przedstawicieli co najmniej dwóch generacji wchodzących w skład tej samej rodziny, co umożliwi ujawnienie czynników ryzyka chronicznego wykluczenia społecznego z rynku pracy i innych aktywności. Szczególna uwaga została poświęcona tym członkom badanych rodzin, którzy 10 lat temu były dziećmi. Pozwoliło to na śledzenie procesu dziedziczenia biedy i wykluczenia społecznego w pierwszej generacji, której całe dzieciństwo i młodość przebiegały już w warunkach kapitalistycznych, a których rodzice stanowili reprezentantów masowego bezrobocia z końca lat 90.

W badaniu panelowym wzięło udział 90 respondentów²⁴, z których większość uczestniczyła w wywiadach biograficznych ukazujących losy mieszkańców enklaw do roku 1998²⁵. Dokonując doboru próby w roku 2008, kontaktowaliśmy się z którymś z członków rodziny badanej w roku 1998,

²⁴ Charakterystyka respondentów znajduje się w aneksie.

²⁵ Dane adresowe respondentów z roku 1998 zostały zaktualizowane dzięki pomocy Wydziału Spraw Obywatelskich Urzędu Miasta Łodzi oraz rozpoznaniu w terenie dokonanym przez członków zespołu badawczego. Z listy 90 respondentów z 1998 r. nie udało się przeprowadzić wywiadów z 27 osobami, z następujących powodów: 12 osób zmarło; 11 osób nie wyraziło zgody na ponowną rozmowę; 4 osoby przebywały poza miejscem zameldowania (szpital, wyjazd za granicę, wyjazd do innego miasta).

Ponieważ w 1998 r. respondenci pogrupowani byli jako członkowie poszczególnych rodzin, w obecnych badaniach także zachowano tę zasadę, przyjmując, że należy przeprowadzić rozmowy co najmniej z reprezentantami dwóch generacji z tej samej rodziny: rodzice – dzieci – dlatego próba została powiększona o członków rodzin, którzy w 1998 r. byli dziećmi, a obecnie stali się pełnoletni. Do próby dołączono również kilka rodzin z ulicy Ogrodowej – co dało łącznie 90 wywiadów.

prosząc o wyrażenie zgody na wywiad i podanie nam numerów telefonów do córek/synów, matek/ojców, babek/dziadków. Do analiz włączyliśmy tylko te wywiady, które co najmniej miały swoją „parę”, czyli reprezentanta jeszcze jednej generacji. Analogicznie jak w roku 1998 zastosowano metodę *family life story* w odniesieniu do tych, którzy nie uczestniczyli w badaniach z roku 1998, a w odniesieniu do ówczesnych respondentów prosiliśmy o opowiadanie, co działo się w rodzinie od roku 1998. Ankieterzy przeprowadzający wywiad z osobami, które 10 lat temu były respondentami, byli zobowiązani do przeczytania transkrypcji wywiadu poprzedniego, żeby ewentualnie przypomnieć wydarzenia z roku 1998, które mogły ułatwić rozpoczęcie opowiadania od tego momentu. Nowi uczestnicy badania proszeni byli o opowiadanie historii swojej rodziny.

Narracje traktowane są jako sposób relacjonowania doświadczeń, wspomnień i emocji, ale ze świadomością ich konstrukcyjnego charakteru (Gurwitsch, 1989: 167). Chociaż ten rodzaj „zapośredniczonej” pamięci zostaje przefiltrowany przez wiedzę badacza o jej konwencjonalnym charakterze, to traktujemy ją jako świadectwo przeżytych przez respondenta doświadczeń. Szczególną rolę odgrywają relacje dotyczące lokalnych, instytucjonalnych lub innych specyficznych kontekstów, wzbogacające naszą wiedzę o procesie konstruowania tożsamości respondenta.

Przeprowadzony proces analityczny miał charakter indukcyjny i interaktywny. Dane zostały posortowane według wyszczególnionych kategorii w procesie kodowania w celu powiązania ich większej liczby w poszczególnych kodach. Dane przypisane do danego kodu były oddzielane i umieszczane z innymi tak samo zakodowanymi za pomocą programu komputerowego Nvivo7. Zestawy kodów posłużyły zarówno do rejestrowania perspektywy aktorów społecznych, jak i perspektywy analitycznej.

Archipelag łódzkiej biedy

Rozmieszczenie ludności biednej (żyjącej w gospodarstwach wspieranych przez pomoc społeczną) w roku 2008

Ze względu na ochronę danych osobowych zastosowanie procedury wytyczania enklaw biedy w sposób analogiczny do zastosowanego w roku 1998 okazało się niemożliwe, wobec tego zdecydowaliśmy się na punktowe wyznaczenie na mapie Łodzi zagęszczenia osób otrzymujących określone